

**PEDAQOJİ TƏNQİD VƏ BIBLIOQRAFIYA
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ
PEDAGOGICAL CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY**

UOT 37.0

MİLLİ MAARİFÇİLİK TARİXİMİZ: PEDAQOJİ ARAŞDIRMALAR MÜSTƏVİSİNDƏ

**НАЦИОНАЛЬНАЯ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ИСТОРИЯ:
НА УРОВНЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ**

**NATIONAL ENLIGHTENMENT HISTORY:
AT THE LEVEL OF PEDAGOGICAL RESEARCH**

Son illərdə Azərbaycan maarifçiliyinin tarixinə həsr olunmuş və aktuallığı ilə diqqəti cəlb edən tədqiqatların aparılması və monoqrafik nəşri milli təhsil tariximizə, pedaqogika elminə yeni töhfələr kimi dəyərləndirilə bilər. Belə əsərlərdən biri də pedaqogika elmləri doktoru, professor Həsən Bayramovun “İrəvan Müəllimlər Seminariyası: milli maarifçiliyin genezisi və prioritetlərin paradigması” monoqrafiyasıdır. Apostrof-A nəşriyyatının çap etdiyi bu monoqrafiyada (Bakı, 2022, 204 s.) Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazdakı təhsil siyasəti, Şimali Azərbaycanda, İrəvan bölgəsində təhsilin yenidən təşkili məsələləri, İrəvan Müəllimlər Seminari-

yasının yaradılması səbəbləri və onun fəaliyyəti əhatə olunmuşdur. Üç fəsildən ibarət olan monoqrafiyanın məzmunu İrəvan Müəllimlər Seminariyasının keçdiyi tarixi yola aydınlıq gətirmək, bu təhsil ocağının Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində yeri və rolunu müəyyənləşdirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əsərin birinci fəslində İrəvan Müəllimlər Seminariyasının yaranmasının ictimai-maarifçi genezisi araşdırılmışdır. Bu fəsildə Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycana işğal edəndən sonra yeni tarixi-maarifçi transformasiyaya keçid, yeni tipli təhsilin ilkin şəbəkələnməsi və ictimai-maarifçi hərəkatın tipologiyası məsələləri öyrənilmiş, problemin mahiyyəti ciddi faktlar əsasında təhlil olunmuş, mənbələrin məlumatları ümumiləşdirilərək nəticələr çıxarılmışdır.

Müəllif ilk növbədə XIX yüzilliyin əvvəllərində Cənubi Qafqazda gedən ictimai-siyasi proseslərə diqqət yetirmiş, o dövrdə Çar Rusiyasının işğalçılıq siyasətini, işğalın nəticələrini qeyd etmiş və bu bölgədə çarizmin yeni təhsil siyasətinin mahiyyətini aydın şəkildə əsaslandırılmışdır.

Tarixi mənbələr göstərir ki, Çar Rusiyası XIX yüzilliyin əvvəllərində Cənubi Qafqazı işğal etdikdən sonra burada öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün tək-cə hərbi, siyasi-inzibati sahədə deyil, təhsilin idarəedilməsində, onun məzmununun köklü şəkildə dəyişdirilməsi sahəsində də islahatlar keçirməyə başladı. İmperiyanın hakim dairələri işğal etdikləri ərazilərdə xalqı itaətdə, müstəmləkə əsarətində saxlamaq üçün təhsil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməyi vacib hesab edirdilər. O dövrün tarixi sənədlərinin təhlilindən aydın olur ki, çar hökuməti, hər şeydən əvvəl,

Rusiyaya, imperiyaya sadıq olan vətəndaşların yetişdirilməsi üçün yollar axtarmış və ona görə də təhsilin məzmununu bu istiqamətə yönəlmişdir. O zaman çara yazılan məktublarda açıq etiraf olunurdu ki, Cənubi Qafqazı, Azərbaycanı əsərdə saxlamağın ən rahat yolu yerli əhaliyə rus dilində təhsil vermək, uşaqların rus adət-ənənələrinə uyğun tərbiyə etmək, onların özünüdərkinə şərait yaratmamaqdır.

Prof. H.B. Bayramov monoqrafiyada bu məsələlərə toxunmuş və çar hökumətinin Cənubi Qafqazdakı təhsil siyasətinin əsl mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu göstərmişdir.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında artıq Rusiya imperiyasının müxtəlif bölgələrində yeni tipli təhsil müəssisələrinin – seminariyaların yaradılması zərurəti meydana çıxmışdı. Bu seminariyalar əsasən ibtidai siniflər üçün pedaqoji kadr hazırlamaq funksiyasını yerinə yetirirdi. Rusiya Dövlət Şurasının qərarı ilə İrəvanda da Müəllimlər Seminariyası yaradıldı və 1881-ci ilin noyabrında onun açılışı oldu. Bu məsələlər barədə monoqrafiyanın ikinci – “Çar Rusiyası dövrü İrəvanda müəllim hazırlığının milli kreativləri” fəslində geniş bəhs edilmişdir. Burada ilk növbədə İrəvan Müəllimlər Seminariyasının yaranmasını şərtləndirən maarif zəmininin nədən ibarət olduğu qeyd edilmiş, İrəvan və Qori Müəllimlər Seminariyaları arasında paralellər aparılmış, prioritetlər müəyyənləşdirilmişdir.

Prof. H.B. Bayramov seminariya açılanadək məscidlərin nəzdindəki məktəb və mədrəsələrin fəaliyyətini, onların cəmiyyətdəki əhəmiyyətini qeyd edir, tarixən xalqımızın mədəni yüksəlişində onların baza rolunu oynadığını dilə gətirir.

Məlum məsələdir ki, bu təhsil ocaqlarında əsasən ərəb dilinə üstünlük verir, elmi əsərlər də ərəb dilində yazılırdı. O zaman, orta əsrlər dövründə Qərbi Avropa ölkələrində fəlsəfə və elmin yayılmasında latın dili necə rol oynayırdısa, müsəlman Şərqiində də ərəb dili belə bir rol oynayırdı. Lakin danılmaz faktıdır ki, etnik kimliyin dini kimliyə çevrilməsi prosesində məhz dini məktəblər, buradakı təhsilin məzmununu az rol oynamamışdır.

XIX yüzillikdə – yeni tarixi şəraitdə isə vəziyyət tədricən dəyişməyə başladı. Milli kimlik məsələsinin gündəmə gəlməsi Avropa tipli məktəblərə marağı artırdı. Tədqiqatçı H.B. Bayramov məsələnin bu aspektlərini də xüsusi diqqətə

qətdə saxlamış, ənənəvililiyi və tarixililiyi elmi baxımdan müqayisə edərək dövrün maarifçilik fəlsəfəsini əsaslandırmışdır.

Monoqrafiyada İrəvan Müəllimlər Seminariyasının açılışında (1881) iştirak etmiş və uzun müddət bu təhsil ocağında Azərbaycan dili və şəriətdən dərs demiş, eyni zamanda bir müddət Azərbaycan şöbəsinin müdiri işləmiş Axund Molla Məhəmmədbağır Qazızadənin həyatı və fəaliyyətindən geniş bəhs edilmişdir.

Tarixdən məlumdur ki, A.M. Qazızadə dövrünün çox görkəmli şəxsiyyəti olmuşdur. Belə ki, o, ana dili ilə yanaşı, bir neçə xarici dili də mükəmməl bilmiş, ərəb, fars, rus və s. dillərdə sərbəst danışmışdır. O, 1890-cı illərdə İrəvan Quberniyasının Ali Dini Məclisinin sədri vəzifəsinə təyin olunmuş, ömrünün sonunadək həm də bu məsul vəzifəni daşımışdır. İrəvan Müəllimlər Seminariyasında tədris olunan Ana dili dərslisinin həmmüəlliflərindən biri də A.M. Qazızadə olmuşdur.

Tarixi mənbələr göstərir ki, İrəvan Müəllimlər Seminariyasında seminariya rəhbərliyinin, burada çalışan qeyri-azərbaycanlıların, o cümlədən ermənilərin soydaşlarımıza qarşı ayrıseçkiliyinin, təzyiq və təqiblərinin qarşısının alınmasında A.M. Qazızadə çox işlər görmüşdür.

Tarixi mənbələrdə A.M. Qazızadənin azərbaycanlıların mənafeyini müdafiə etmək üçün imperiyanın paytaxtı Sankt-Peterburqa qədər getdiyi, çarizmin ən yüksək hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri ilə görüşdüyü barədə məlumatlar vardır. Bu davranışları təkcə İrəvanda deyil, bütövlükdə türk-müsəlman aləmində ona böyük nüfuz qazandırmışdı.

A.M. Qazızadə və onun yetirmələri bölgədə milli maarifçiliyin yayılmasında böyük rol oynadılar. Seminariyanı bitirən azərbaycanlılar imtahan verərək kənd müəllimi statusunu alır və ayrı-ayrı bölgələrdə müəllim kimi işləmək imkanı əldə edirdilər.

Tədqiqatçı prof. H.B. Bayramov Axund Molla Məhəmmədbağır Qazızadənin, Həmid bəy Şahtaxtinskiyin, Rəşid bəy Şahtaxtinskiyin, İbədulla Muğanlinskiyin və başqalarının da fəaliyyətinə diqqət yetirmiş, onların maarifçiliyin yayılmasında xidmətlərini göstərmişdir. O, İrəvan Müəllimlər Seminariyasından bəhs etməklə bərabər, eyni zamanda XIX yüzilliyin 2-ci yarısında fəaliyyətə başlayan və Azərbaycan maarifçiliyinin inkişafında xüsusi mövqeyi olan Qori Müəl-

limlər Seminariyası barədə də bəzi vacib məqamları diqqətə çatdırmış, bu seminariyaların əlaqələrini, onların milli pedaqoji fikrimizin inkişafında təsir gücünü faktlarla əsaslandırmışdır.

Tədqiqatçı haqlı olaraq yazır ki, Qori Müəllimlər Seminariyasının yarandığı ilk dövrdə bu şəhər (Qori) Azərbaycan milli maarifçiliyinin yeni mərkəzinə çevrilə bilməmişdi. Bu da onunla bağlı idi ki, o zaman mədəni maarif işinin əsas mərkəzi Tiflis və Bakı idi. Türk müsəlman əhalisi Qori ilə müqayisədə daha çox Tiflisdə cəmləşmişdi. Lakin İrəvan şəhəri isə quberniya mərkəzi olmaqla, azərbaycanlıların əksəriyyət təşkil etdiyi şəhər idi. Digər tərəfdən Rusiya işğalnadək Qoridən fərqli olaraq İrəvanda müsəlman maarifçi mühiti vardı. Araşdırmalar göstərir ki, çarizmin işğalına qədər, işğal ərəfəsində təkcə İrəvan şəhərində 12 məscid olmuş və hər bir məscidin nəzdində bir məktəb fəaliyyət göstərmişdir. Bu məscidlərdə 221 şagirdin təhsil aldığı faktı da məlumdur. Bütün bunlar İrəvan maarifçilik mühitinin hələ əvvəllər də mövcud olduğunu sübut edir. Sadəcə yeni tarixi şəraitdə təhsilin məzmunu, həm də əsas məqsədi dəyişmiş, imperiyanın tələb etdiyi kadrların yetişdirilməsi qarşıya qoyulmuşdu.

Prof. H.B. Bayramov İrəvan Müəllimlər Seminariyası məzunlarının dini-fanatizmə qarşı mübarizəsindən də bəhs etmiş və milli demokratik fikrin inkişafında onların rolunu ön plana çəkmişdir. O, Mirzə Cabbar Məmmədzadənin 1917-ci ildən nəşrə başlayan “Burhani-həqiqət” adlı məcmuədə çap etdirdiyi “Tərbiyə” adlı 8 silsilə məqalələrini təhlil edir və onun maarifçilik işində nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığını əsaslandırır.

Qeyd edək ki, məcmuədə “Tərbiyə” başlığı altında verilən məqalələrin bu günümüz üçün tərbiyəvi əhəmiyyəti böyükdür. Müəllif burada uşaqların sağlam həyat tərzi keçirmələrini istər fiziki, istərsə də mənəvi sağlamlığın başlıca şərti hesab edir. O, yazır ki, uşağa nə qədər diqqət və qayğı göstərsə, ona qulluq edilsə, o zaman o, sağlam böyüyər. Dini fanatizmə xas olan hərəkatlər insanı dünyadan bixəbər edir, inkişafın qarşısını alır. Uşaqların tərbiyəsinə bu yanaşma pedaqoji baxımdan da əhəmiyyətlidir. Ona görə mətbuat səhifələrində tərbiyəvi məzmunlu yazıların verilməsi həmişə böyük maraq doğurmuşdur.

Qeyd etdiyimiz məsələlərlə bağlı prof. Həsən Bayramovun əsərində elmi-pedaqoji təhlillər aparılmış və burada İrəvan Müəllimlər Seminariyasının bölgədə maarifçilik missiyasının nəticələri kimi əsaslandırılmışdır.

Monoqrafiyanın üçüncü fəslı “İrəvan milli, ictimai-maarifçi mühitinin tarixi missiyası” na həsr olunmuşdur. Burada İrəvan Müəllimlər Seminariyasının azərbaycanlı müəllim kadrlarının hazırlığında rolu məsələsi öyrənilmiş, eyni zamanda bu bölgədəki maarifçilik mühitinin prioritetlərinə yekun baxış ümumiləşdirilmişdir.

Prof. H.B. Bayramov araşdırmalarının nəticələri kimi İrəvan Müəllimlər Seminariyasının, onun azərbaycanlı müəllim və məzunlarının yeni ictimai-maarifçi hərəkatın tarixi təşəkkülünə haqlı olaraq ciddi töhfə verdiyi qənaətinə gəlmiş və fikirlərini aşağıdakı məzmununda əsaslandırmışdır:

Məzunlar seminariyanın tədris-pedaqoji mühitinə daxil olmaqla aktiv şəkildə maarifçilik fəaliyyətinə başladı, bu təhsil ocağında azərbaycanlı mühitini formalaşdırdılar. Onlar gimnaziya ilə birlikdə tədris müəssisələri üçün proqram, metodik vəsait və dərslikləri hazırladılar. Bununla yanaşı, “Lək-lək” və “Burhani-həqiqət” jurnallarının simasında mətbuatda maarifçilik mövzusunda məqalələrlə çıxış etməklə, onun yaxın ərazilərə yayılmasını təmin etdilər. Qəza kənd məktəblərinin şəbəkələşməsi nəticəsində milli maarifçiliyin yeni mərhələsinin yaranması da seminariya məzunlarının xidmətləri sayəsində reallaşdı. Məzunların mühüm xidmətlərindən biri də “Molla Nəsrəddin”, “Tuti”, “Zənbur”, “İqdam”, “İrşad”, “Babayi-Əmir”, “Məzəli”, “Kaspi”, “Şəlalə”, “Sövqat”, “Kəşkül”, “Tərcüman” və b. jurnalların bölgədə yayılmasına rəhbərlik etmək və beləliklə, müəllim və tələbələrin milli dünyagörüşünün formalaşması və inkişafına çalışmaq olmuşdur.

Tədqiqatçı fikirlərini ümumiləşdirərkən məzunların Bakı, Təbriz, Gəncə, Naxçıvan, Qars, Tiflis, Qarabağ bölgələri ilə qarşılıqlı əlaqələrini diqqətə çatdırır, bu əlaqə zəminində mövcud tarixi şəraitdən maksimum faydalanmağa çalışdıqlarını qeyd edir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda müstəqillik hərəkatında, müstəqilliyin əldə olunmasında və sonrakı proseslərdə milli maarifçiliyin, bu hərəkatın görkəmli nümayəndələrinin, o cümlədən

İrəvan Müəllimlər Seminariyası və onun məzunlarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycanın İrəvan bölgəsində maarifçilik mühitinin yaranması və İrəvan Müəllimlər Seminariyasının maarifçilik tariximizdə rolu məsələlərinin dərinlən öyrənilməsi baxımından prof. Həsən Bayramovun araşdırmaları ciddi elmi mənbə kimi əhəmiyyətlidir. Onun “İrəvan

Müəllimlər Seminariyası: milli maarifçiliyin gənəzisi və prioritetlərin paradiqması” monoqrafiyası tarixi faktlara, elmi təhlil və ümumiləşdirmələrə əsaslanan əsər kimi dəyərlidir. Bu monoqrafiyada əksini tapmış ideyalar maarifçilik mövzusunda yeni tədqiqat istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsinə, yeni tədris resurslarının hazırlanmasına geniş imkanlar yaradır.

İntiqam Hilal oğlu Cəbrayilov

pedaqogika elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun

Təhsilin nəzəriyyəsi və tarixi şöbəsinin müdiri

Redaksiyaya daxil olub: 29.11.2022